

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

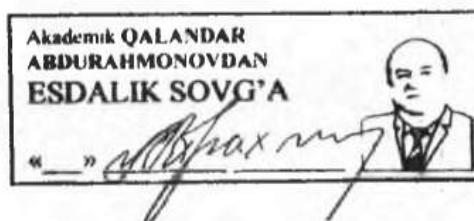
**TOSHKENT SHAHRIDAGI G.V.PLEXANOV NOMIDAGI
ROSSIYA IQTISODIYOT UNIVERSITETINING FILIALI**

**Q. ABDURAHMONOV,
N. ZOKIROVA**

MEHNAT IQTISODIYOTI VA SOTSILOGIYASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv-metodik birlashmalari faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan 5231600 – "Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi" mutaxassisligi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

O'QUV QO'LLANMA

TOSHKENT – 2013

UO'K: 165-053.4**KBK 74.100****A-79****A-79****Q.X.Abdurahmonov, N.Q.Zokirova, Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. –T.: «Fan va texnologiya», 2013, 536 bet.****ISBN 978-9943-4264-5-0**

O'quv qo'llanmada «Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi» fani muammolari bilan bog'liq qator nazariy va amaliy masalalarning mazmun-mohiyati ochib berilgan fanning predmeti va mazmuni, mehnat faoliyatini tashkil etish, aholining ish bilan bandligi shakllanishi va mohiyati, ishsizlik va uning darajasini pasaytirish yo'nalishlari, mehnat bozorining shakllanishi va rivojlanishi, aholining turmush darajasi va daromadlari, ish haqini tashkil etish va uni isloh qilish, mehnat unumdorligini oshirish omillari va manbalari kabi iqtisodiy muammolar batafsil yoritilgan. Shuningdek, o'quv qo'llanmada mehnat motivatsiyasi va mehnat muomalasi, mehnatga munosabat va undan qoniqish jarayoni, mehnat sohasidagi nizolar va ularni hal etish yo'llari, aholini ijtimoiy muhofaza qilish, mehnat sohasida sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish masalalariga ham keng o'rin berilgan. Bunda mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasiga doir masalalar O'zbekistonda demokratik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirishning hozirgi davrdagi o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinganiga alohida e'tibor qaratilgan.

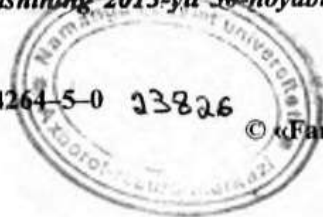
O'quv qo'llanmada oliy o'quv yurtlarida iqtisod sohasi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar va professor – o'qituvchilar, mehnat muammolari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borayotgan katta ilmiy xodimlar, amaliyotchilarga, umuman, keng doiradagi kitobxonlarga mo'ljallangan.

UO'K: 165-053.4**KBK 74.100****Taqrizchilar:**

Xudoyberdiyev Z.Ya. – iqtisod fanlari doktori, professor., O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi Markazi direktori o'rinbosari;

Raximova D.N. – iqtisod fanlari doktori, professor., O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi "Tashqi iqtisodiy va investitsion faoliyatni tashkil etishni boshqarish" kafedrasini mudiri.

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining 2013-yil 29-noyabrda 4-sonli va Toshkent shahridagi G.V.Plexanov nomidagi Rossiya iqtisodiyot universiteti filiali Ilmiy kengashining 2013-yil 30-noyabrda 6-sonli qarorlari bilan nashr etilgi.

ISBN 978-9943-4264-5-0 23826**© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2013.**

KIRISH

O'zbekistonda bozor munosabatlarining shakllantirilishi va rivojlantirilishi jarayonlarida mehnat faoliyati to'g'risidagi nazariy va amaliy tushunchalar o'zgardi, jamiyat hayotiga tub jihatdan yangicha qarashlar paydo bo'ldi. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimining quyi daraja boshqaruvining yuqoridagilarga so'zsiz itoat qilishi, hukmronlik, buyruq asosida ish ko'rish, qat'iy rejalash prinsiplaridan farqli ravishda bozor iqtisodiyoti munosabatlarining obyekti faqat ishlab chiqarish, xo'jalik yurituvchi subyekt bo'lib qolmasdan, birinchi navbatda inson, uning ehtiyojlari va manfaatlari hisoblanadi.

Hozirgi davrda ishlab chiqarishga iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar uzviy o'zaro bog'liq murakkab ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida qaralib, yuqori unum bilan mehnat qiladigan, yuqori malakali, bozor konyunkturasiga hozirjavob, tashabbuskor, mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir bo'lgan xodimlar mehnat faoliyatini tashkil etish va tartibga solish eng muhim vazifa hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov shuning uchun ham «Biz rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan zamonaviy davlat qurish yo'liga qadam qo'yib, kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari izchillik bilan o'tishni ta'minlar ekanmiz, faqat milliy va umumbashariy qadriyatlar uyg'unligi zaruratini teran anglaydigan, zamonaviy bilimlarni, intellektual salohiyat va ilg'or texnologiyalarni egallagan insonlarga o'z oldimizga qo'ygan strategik taraqqiyot maqsadlariga erishishi mumkin ekanini hamisha o'zimizga yaxshi tasavvur etib kelmoqdamiz»¹ - deb alohida ta'kidladi.

Xodimlarning ishlab chiqarishdagi birgalikdagi mehnat faoliyati ijtimoiy xususiyatga egadir. Bu murakkab hodisa va

¹ I.A.Karimov. Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti // Xalq so'zi, 2012-yil 18-fevral.

jarayon bo'lib, ularni tashkil etish, tartibga solish, samarali boshqarish talab qilinadi. Xodim mehnat jarayonida faqat o'z ehtiyojlarini qondirishgagina emas, balki korxona mehnat jamoasining birgalikdagi faoliyatidan foyda olishiga hissasini qo'shishga ham intiladi. Bu jamoaviy mehnat faoliyatining mahsuli jamiyat va uning alohida a'zolari ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan.

Mehnat sohasidagi fan tizimida nisbatan mustaqil, lekin o'zaro bog'liq bo'lgan ikki fan – «Mehnat iqtisodiyoti» va «Mehnat sotsiologiyasi» mavjuddir. Ular har ikkisi tadqiqotining obyekti moddiy ne'matlar yaratish va xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan mehnatdir. Agar mehnat iqtisodiyotini o'rganish predmeti mehnatdan foydalanish munosabati bilan paydo bo'ladigan iqtisodiy munosabatlar bo'lsa, mehnat sotsiologiyasining predmeti – mehnat sohasidagi ijtimoiy munosabatlar va jarayonlardir.

Amaliyotda esa mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasining muammolariga uzviy bog'liqlikda duch kelinadi. Masalan, mehnatni tashkil etishning yuksak darajasiga ham iqtisodiy, ham ijtimoiy mezonlarga tayangan holda erishish mumkin. Mehnat normasi faqat texnika va iqtisodiy nuqtayi nazardangina emas, balki ijtimoiy tomondan ham asoslangan bo'lishi kerak. Mehnat sharoitlari, mehnatga haq to'lash kabi kategoriyalar ham iqtisodiy, ham ijtimoiy xususiyatlarga egadir.

Shu sababli bu ikki fan mehnat iqtisodiyoti va mehnat sotsiologiyasiga bo'linmasdan, ular birlashtirilgan holda «Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi» yaxlit o'quv qo'llanma sifatida tuzilgan². Bunda bu ikki fan uchun umumiy hisoblangan «mehnat salohiyati», «ehtiyotlar», «manfaatlar», «rag'batlar», «mehnat sharoitlari», «ijtimoiy–mehnat munosabatlari», «jamiyatning ijtimoiy rivojlanishi», «aholining turmush darajasi va turmush sifati», «inson taraqqiyoti», «ijtimoiy kafolatlar» kabi tub asosli kategoriyalarga murojaat qilindi.

² Umuman olganda hozirgi vaqtda «Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi» fanini o'qitishga ikki xil yondashuv kuzatiladi. Ularning birinchisi bu ikki fanni alohida-alohida o'qitishni nazarda tutsa, ikkinchisi mazkur fanlarning uzviy bog'liqligi hisobga olingan holda talabalarga yaxlit holda taqdim etishni ma'qul ko'radi. Ushbu o'quv qo'llanma mualliflari ham ikkinchi yondashuv tarafdorlaridir.

«Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi» fanining predmeti ijtimoiy–mehnat munosabatlarining tarkibi va mexanizmlari, shuningdek, mehnat sohasidagi ijtimoiy jarayonlar tashkil etadi. Mehnat munosabatlari ikki – funksional va ijtimoiy jihatdan qarab chiqilishi mumkin. Mehnat munosabatlarining funksional jihat mehnatning ijtimoiy taqsimoti va kooperatsiyasiga asoslangan bo‘lib, ish kuchi miqdori, kasbiy va malaka tarkibi nisbatlarini belgilashda namoyon bo‘ladi. Bu tarkib mahsulot ishlab chiqarish, xizmatlar ko‘rsatish uchun talab qilinadigan ish vaqti bilan belgilanadi va mehnat iqtisodiyoti tomonidan o‘rganiladi. Mehnat munosabatlarining sotsiologik jihat turli ijtimoiy guruhlar va xodimlarning ijtimoiy ahvoli, ularning manfaatlari va mehnatga munosabatlarida o‘z ifodasini topadi.

«Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi» o‘quv qo‘llanmaning asosiy vazifasi – ishlab chiqarishning bo‘lajak mutaxassislari va rahbarlarini bilimlar, malaka, ko‘nikma, tajriba, shaxsiy fazilatlarga ega bo‘lgan xodimlar mehnatini samarali tashkil etish va undan yuqori unum bilan foydalana olish bo‘yicha nazariya va amaliyot bilan tanishtirishdir.

I bob. MEHNAT – IQTISODIY VA SOTSIOLOGIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

1.1. Mehnatning mohiyati va funksiyalari, ijtimoiy xususiyatlari

Mehnat – inson hayotining asosi va eng muhim shartidir. Odamlar tabiatga ta'sirini o'tkazib, uni o'zgartirib, o'z ehtiyojlariga moslashtirib faqat tirikchiligini ta'minlabgina qolmasdan, shu bilan birgalikda jamiyatning rivojlanishi va taraqqiy etishi uchun shart-sharoitlar yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov, shuning uchun ham «...o'tgan davrda amalga oshirgan keng ko'lamli ishlarimiz ham, joriy yildagi va undan keyingi yillardagi barcha say-harakatlarimiz ham yagona ezgu maqsadga – xalqimizning hayot darajasi va sifatini yuksaltirishga qaratilganini»³ - yana bir bor ta'kidladi.

O'zbek mutafakkirlari mehnatning jamiyatdagi roliga, mehnat-kash insonga yuqori baho berganlar. Chunonchi Yusuf Xos Hojib: «Xizmat ahli o'z mehnati natijasidan umidvor turadi... Xizmatiga loyiq taqdir ko'rgan xodimning boshi ko'kka yetadi»⁴, deb yozadi.

Alisher Navoiy g'azallarida mehnatning ijtimoiy ahamiyati quyidagicha bayon etilgan:

Xalq aro yaxshiroq deding, kimdur?
Eshitib, ayla shubha, raf' andin,
Yaxshiroq bil ani ulu arokim
Etsa ko'proq uluska naf' andin⁵.

Amir Temur ham o'z saltanatida mehnat ahli, kasb-kor egalari hurmatini o'rniga qo'yilishiga alohida e'tibor bergan: «Agar kasbu hunar va ma'rifat ahllaridan bo'lsalar, bundaylarga saltanat

³ I.A.Karimov. Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish // «Xalq so'zi» 2013-yil 19-yanvar.

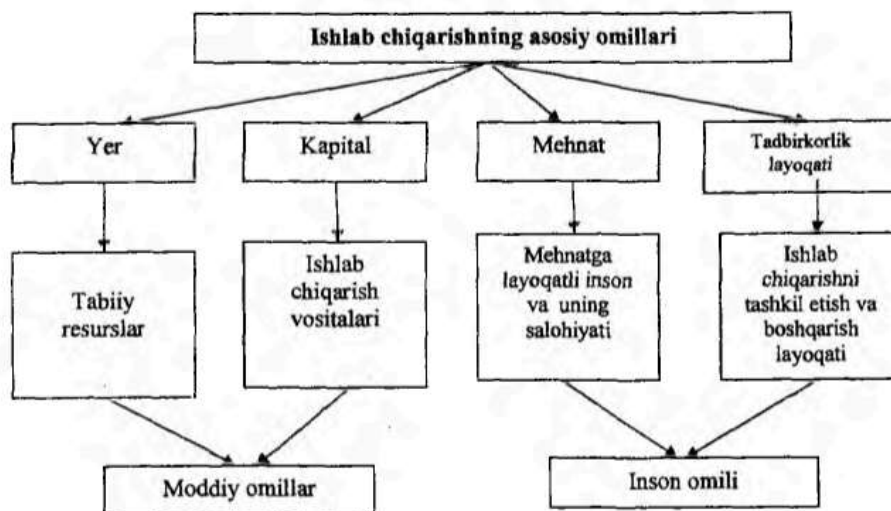
⁴ Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. –T. 1990. -63- b.

⁵ Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. –T. 1983. -21-b.

korxonalaridan yumush berilsin. Bulardan boshqa bilagida kuchi bor faqir-miskinlar esa o'z ahvoli va kasbu koriga qarab ish tutsinlar»⁶.

Iqtisodiyot fanida «mehnat» atamasining talqinlari ko'p. Yu.M.Ostapenkoning hisoblashicha, «... umumiy tarzda mehnat insonga xos bo'lgan, tabiiy, moddiy va intellektual resurslarni shaxsiy va ijtimoiy ehtiyoj uchun zarur mahsulotga aylantirishga qaratilgan sobitqadam foydali faoliyatidir»⁷.

Qomusiy ta'rifga ko'ra esa: «*Mehnat – insonning ongli, salohiyatini sarflaydigan, umume'tirof etilgan maqsadga muvofiq faoliyati; ishlab chiqarishning to'rt asosiy omillaridan biridir*»⁸.

1.1-rasm. Ishlab chiqarishning asosiy omillari

Bizning fikrimizcha: «Mehnat – insonning muayyan ehtiyojlarini qondira oladigan va o'ziga kerak bo'ladigan moddiy yoki ma'naviy ne'matlardan iborat buyum, tovar, xizmat, fan, madaniyat, san'at asarlari va hokazolarni ishlab chiqarish bo'yicha ongli, maqsadli va taqiqlanmagan faoliyati»⁹dir.

⁶ Temur tuzuklari. –T.:Sharq. 2005. -80-b.

⁷ Остапенко Ю.М. Экономика труда: учебное пособие / 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 2007. – с.22.

⁸ Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2006. – С. 342.

⁹ Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti. –T.: Mehnat, 2009. -54-b.

Mehnat to'g'risidagi fanning o'z rivojlanish bosqichlari mavjuddir (1.1-jadval).

XVII asrda ingliz olimi Uilyam Petti (1623-1687) xalq boyligi moddiy ishlab chiqarish barcha sohalarida yaratilishi qoidasini ishlab chiqib, «mehnat boyligining otasi va faol prinsipi, yer esa boyligining onasi»¹⁰dir, - deb ko'rsatgan. U tovar qiymatining asosida bu mahsulotni ishlab chiqarishga sarf qilingan mehnat yoki yerning muayyan qismi bahosi yotadi, - deb hisoblagan. Bundan tashqari U.Petti mehnatni unumli va unumsiz mehnatga bo'lgan.

1.1-jadval

Mehnat nazariyasi shakllanishi bosqichlari

Davr	Iqtisodiy nazariya maktablari	Iqtisodiy nazariya maktabi vakillari	Iqtisodiy nazariya qoidalari
XVII asr	Klassik siyosiy iqtisod	U.Petti, P.Buagilber	Xalq boyligi moddiy ishlab chiqarish sohalarida yaratiladi, mehnat – boyligining otasi, yer – onasi
XVIII asr	Fiziokratlar	F.Kene	Sof mahsulot manbai – yer va yerga ishlov beradigan mehnat
XVIII asr	Siyosiy iqtisod	A.Smit, J.B.Sey, D.Rikardo	Qiymatning uch konsepsiyasi
XIX-XX asr	Yangi klassik iqtisodiy nazariya	A.Marshall, D.Klark	Unumdorlik chegarasi nazariyasi
		Y.Shumpeter	Ishlab chiqarishning to'rtinchi omili – tadbirkorlikning asosla-nishi
		J.Keyns	Bozor iqtisodiyotini tartibga so-lishda davlatning ishtiroki

Klassik iqtisodiy nazariya doirasida XVIII asrda Fransiyada *fiziokratlar maktabi* shakllanib, uning vakillari mamlakat boyligi va ravnaqi faqat qishloq xo'jaligiga bog'liq ekanligini asoslashga harakat qilgan. Jumladan, Fransua Kene (1694-1774) *sof mahsulot ta'limotini* yaratgan. Ya'ni sof mahsulot deganda qishloq xo'jaligi sohasidagi mehnat bilan yaratilgan, ishlab chiqarish chiqimlaridan

¹⁰ Петти У. Экономические и статистические работы / пер. с англ. – М.: Соцгиз, 1940. – с.55.

ortiq bo'lgan dehqonchilikning ortiqcha mahsuloti nazarda tutilgan. Ular ham mehnatni unumli va unumsiz turlarga ajratgan hamda faqat qishloq xo'jaligida mehnat unumli bo'lishini ko'rsatgan.

Adam Smit (1723-1790) mehnat nazariyasiga, umuman iqtisodiy nazariyaga bo'lgani kabi eng ulkan hissa qo'shgan. U ham mamlakat boyligi moddiy ishlab chiqarish mahsulotlari bilan belgilanishini, lekin bu mahsulotlarning hajmi ushbu ishlab chiqarishda ishtirok etadigan aholi sonining ulushi va ularning mehnat unumdorligiga bog'liqligini asoslagan. A.Smitning fikriga muvofiq, mehnatni taqsimlash va ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish mehnat unumdorligi o'sishining shartidir.

Shu bilan birga, u mehnatni unumli va unumsiz turlarga ajratar ekan, unumli mehnatning barcha turlari tovarlar qiymatini shakllantirishi sababli teng qiymatga ega ekanligini ko'rsatgan: «...mehnat qiymatning yagona umumiy, shuningdek yagona aniq mezonidir yoki biz barcha vaqtlarda va barcha joylarda turli tovarlarning qiymatini o'zaro taqqoslay oladigan yagona o'lchovidir»¹¹. Tovarni yaratish uchun talab qilinadigan mehnatning miqdori esa raqobat bozorida «ko'z ilg'amas qo'l» – talab va taklifning erkin o'zaro munosabati yordamida aniqlanadi.

Iqtisodiy nazariya klassigi sotishga mo'ljallangan ashyolardagi qayta ishlanadigan materiallarning qiymatini ko'paytiradigan mehnatni unumli mehnat deb hisoblagan. Unumsiz mehnat esa xizmatlar bilan bog'liq bo'lib, u ushbu xizmat ko'rsatilishi bilan g'oyib bo'ladi.

A.Smit g'oyalaridan keyin mehnatning iqtisodiy nazariyada ikki, bir-biridan prinsipial farq qiladigan yo'nalish: *mehnatning qiymat nazariyasi va ishlab chiqarish omillari nazariyasi* shakllandi. Yuqoridagi birinchi yo'nalishning yorqin vakili David Rikardo (1772-1823) bo'lib, u shunday xulosaga kelgan: «Tovarning qiymati yoki u almashtiriladigan boshqa qandaydir tovarning miqdori mazkur tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnatga to'lanadigan ko'proq yoki kamroq pulga emas, balki bu mehnatning nisbiy miqdoriga bog'liqdir»¹². U uchta asosiy

¹¹ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / пер.с англ. – М.: Эксмо, 2007. – с.152.

¹² Антология экономической классики. / В 2 томах. Т.1. – М., 1994. – с.402.

ijtimoiy sinf: yer egalari, kapital egalari va ishchilarni farqlagan. Bularning har biri o'z daromadi – tegishli ravishda: rentasini, foyda va ish haqini olgan. Ammo D.Rikardoning fikricha, renta ham, foyda ham – ishchilarga to'lanmagan ish haqining bir qismidir.

Yangi klassik nazariya vakillaridan biri Alfred Marshall (1842–1924) erkin raqobat bozori va unda narxning shakllanishi mexanizmini tadqiq etar ekan, mehnatning qiymat nazariyasi qoidalarini inkor etadigan talab va taklif egri chizig'i tomonidan o'rnatiladigan mutanosib narx g'oyasini ilgari surgan. Shuning uchun u ish haqini – mehnat uchun, kapital uchun foizni – moddiy resurslardan kelajakda qondiriladigan kutish bilan bog'liq yo'qotishlar uchun mukofot, renta va foydani – yer egalari va tadbirkorlarning daromadlari, deb hisoblagan¹³.

Avstriyalik iqtisodchi olim Yozef Shumpeter (1883–1950) ishlab chiqarishning eng muhim omili, bozor iqtisodiyotini harakatlantiruvchi kuchi sifatida tadbirkor rolini asoslab, iqtisodiy nazariyani boyitdi. Undan 100 yil ilgari J.B.Sey ishlab chiqarishning uch omili sifatida mehnat, kapital va yerni ko'rsatib, tadbirkor ishlab chiqarishni tashkil etish rolini bajaradi degan edi. Y.Shumpeter esa, odatda korxona egasi bo'lmagan tadbirkor ishlab chiqarishga yangiliklar kirituvchi vazifasini o'tashiga e'tiborni qaratadi. Bu yangiliklar quyidagi maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi:

- iste'molchilarga ma'lum bo'lmagan yangi ne'matlarni yaratish yoki u yoxud bu ne'matga yangi sifat berish;
- ishlab chiqarishning yangi, ma'lum bo'lmagan uslubini yoki tegishli tovardan foydalanishning yangi tijorat vositasini joriy etish;
- mamlakatning muayyan tarmog'i hozirga qadar o'z o'rniga ega bo'lmagan yangi bozorni (bu bozor ilgari mavjud bo'lgani yoki bo'lmaganidan qat'iy nazar) o'zlashtirish;
- xomashyo yoki yarim tayyor mahsulotlarning yangi manbasini (bu manba ilgari mavjud bo'lgani yoki e'tiborga olinmaganligidan qat'iy nazar) topish;

¹³ Маршалл А. Принципы экономической науки /пер. с англ. В 3 т. Т.1. – М.: Прогресс, 1993. – с.295.

• tegishli o'zgartishlarni, masalan, o'z korxonasining monopol holatni egallashi yoki boshqa korxonaning monopol holatini barbod qilishni amalga oshirish¹⁴.

1929–1933-yillardagi iqtisodiy inqiroz erkin tadbirkorlikning jamiyatni samarali rivojlantirish muammosini davlat ishtirokisiz mustaqil hal etishga qodirligini shubha ostiga qo'ydi. Bunday sharoitda ingliz iqtisodchisi Jon Meynard Keyns (1883-1946) bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlatning ishtirok etishi zarurligini asoslashga qaratilgan nazariyani ilgari surdi. U jamlanma talabning jamlanma taklifga mutanosibli to'g'risidagi «J.Sey qonuni»ni tanqid qilar ekan, bozor o'zini o'zi tartibga soladigan mexanizm bo'la olmasligi, bozor subyektlarining daromadi talabdan ortiqcha bo'lishi sababli samarali talabni ta'minlay olmasligini va shuning uchun davlatning tegishli kredit-pul va budjet siyosati orqali xaridga qodir talabni rag'batlantirish uchun aralashishi zarurligini ko'rsatdi.

Samarali talab, bir tomondan, shaxsiy iste'mol darajasi, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish iste'moli miqdori – investitsiyalar orqali ta'minlanadi. Bu samarali talabni oshirish mexanizmlari, birinchidan, davlat ta'siri orqali kreditlar uchun foizni kamaytirish (bu investitsiyalarni oshirishga xizmat qiladi), ikkinchidan, investitsiyalar va davlat xaridlari uchun davlat xarajatlarini ko'paytirish mumkin. Bu ikki tadbir ham ishlab chiqarishni kengaytirishga, ya'ni aholining ish bilan bandligini oshirish va daromadlarini ko'paytirishga qaratilgan¹⁵.

Ma'lumki, ishlab chiqarishning asosiy omillari ikki tarkibiy qismga – *moddiy resurslar* (xomashyo, asbob-uskunalar va hokazolar) hamda *mehnat resurslariga* (muayyan mehnatni bajarishga qodir, bilimi, malaka va tajribasi bor bo'lgan xodim)ga ajratiladi. S.Fisher, R.Dornbush, R.Shmalenzi kapital va yer resurslarini moddiy boyliklar, ishlab chiqarishning ashyoviy omillari, deb hisoblashadi¹⁶. K.R.Makkonnell va S.L.Bryularning

¹⁴ Шумпетер Й. Теория экономического развития / пер. с нем. – М.: Прогресс, 1982. – с.159.

¹⁵ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. /Пер. с англ. проф. Н. Н. Любимова; под ред. д.э.н., проф. Л. П. Куракова. — М.: Гелиос АРВ, 2002.

¹⁶ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика/ Пер. с англ. со 2-го изд. –М.: Дело ЛТД. 1995. –С..323.

fikriga ko'ra, iqtisodiy resurslar moddiy va inson resurslaridan iboratdir¹⁷.

Ishlab chiqarish omillari - ishlab chiqarishda foydalaniladigan, mahsulot ishlab chiqarishning miqdori, hajmi hal qiluvchi darajada bog'liq bo'lgan resurslardir. Bu omillar yer, kapital, mehnat va tadbirkorlik faoliyatidir (tadbirkorlik qobiliyati) (*1.1-rasm*).

1.2-jadval

Mehnat faoliyati prinsiplari

Prinsiplar	Prinsiplar mohiyati
Harakatning ongliligi	Inson mehnat jarayoni boshlanishidan oldin bo'lajak mehnat natijasini ongli ravishda anglab yetadi. Ongsiz, instinktiv harakat mehnat hisoblanmaydi
Harakatlarning maqsadga muvofiqligi	Inson o'z niyatlarini amalga oshirishdan oldin harakatlarining algoritmini rejalab oladi. U mahsulotni qanday ishlab chiqarish, qaysi resurslardan foydalanish, qaysi texnologiyani qo'llash qarorlarini qabul qiladi
Harakatlarning samaradorligi	Har qanday faoliyat muayyan ijtimoiy foydali ne'mat yaratish bilan yakuniga yetadi
Harakatlarning ijtimoiy foydaligi	Odamlar mehnat jamoalariga birlashib, bir-birlari bilan munosabatda bo'lib, o'zlariga va jamiyat uchun ne'matlar yaratadilar.
Harakatlarning kuch-quvvatni sarflashni talab etishi	Odamlar mehnat faoliyatini amalga oshirar ekanlar, muayyan miqdorda jismoniy, asabiy, aqliy kuch-quvvat sarf qiladilar

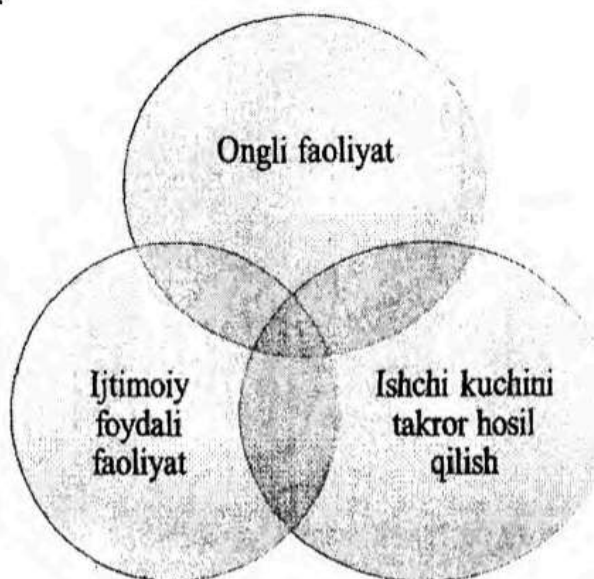
Yuqorida qayd qilinganlardan mehnat – insonning quyidagi prinsiplar talablariga javob beradigan faoliyatidir:

- onglilik;
- maqsadga muvofiqlik;
- samaradorlik;
- ijtimoiy foydali;
- kuch-quvvat sarf qilinishini talab etadi (*1.2-jadval*).

Inson o'z mehnatining **maqsadi**, usuli va natijasini aniqlash davomida, qanday mahsulotlar qancha miqdorda va qachon ishlab chiqarilishi kerakligi, bu mahsulotlarni qanday resurslardan, qay

¹⁷ Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Перевод с 13-го английского издания. — Москва: ИНФРА-М, 1999. —С.37.

tarzda, qanday texnologiya yordamida ishlab chiqarish lozimligi, bu mahsulotlar kim uchun ishlab chiqarilishi zarurligi degan uchta muhim masalani hal qiladi. Binobarin, birinchi masalada mehnat ongli faoliyat, ikkinchisida — ish kuchini takror hosil qilish, uchinchisida — ijtimoiy foydali faoliyat sifatida namoyon bo'ladi (1.2- rasm).

1.2- rasm. Inson mehnatining muhim tomonlari

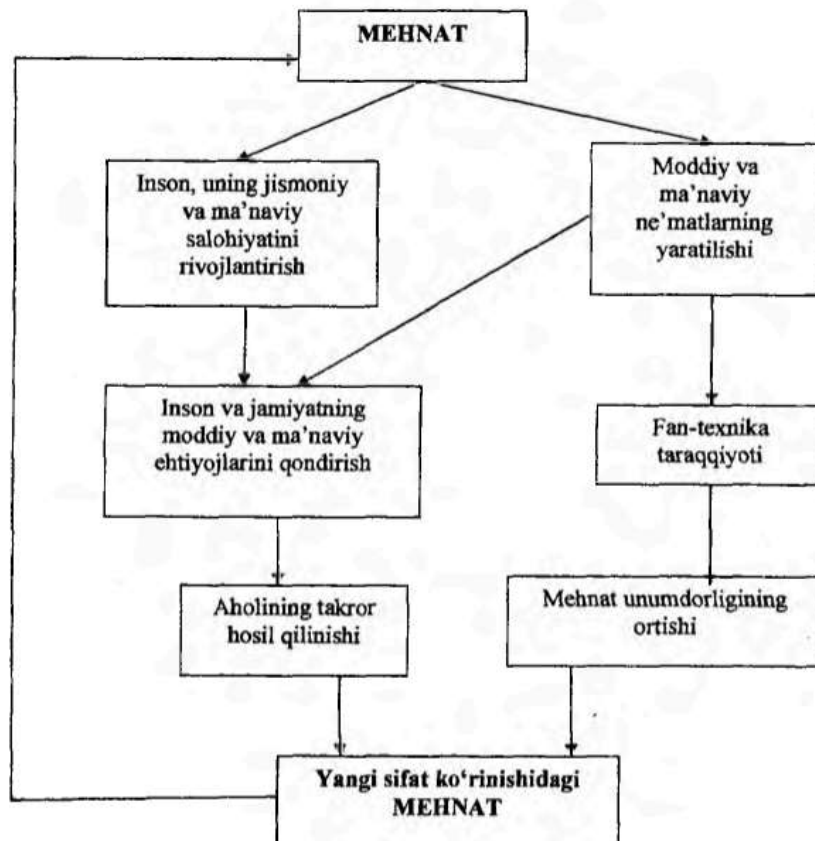
Mehnatning inson va jamiyatni taraqqiy ettirishdagi roli mehnat jarayonida faqat odamlarning ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan moddiy va ma'naviy ne'matlarga yaratilib qolmasdan, yangi bilimlar, ko'nikmalarga ega bo'ladigan, mahorati, iste'dodini namoyon etadigan xodimlarning o'zlari rivojlanishida ham aks etadi.

Shu tariqa mehnat faoliyati natijasida, bir tomondan, bozorlar mahsulotlar, xizmatlar bilan to'ldiriladi, ikkinchi tomondan ishlab chiqarishning taraqqiy ettirilishi yangi ehtiyojlarni tug'diradi va ularni qondirishga kirishiladi.

Ishlab chiqarishning rivojlantirilishi aholining takror hosil qilinishi, uning moddiy va ma'naviy darajasi ortishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi (1.3-rasm).

Mehnatning turlari ko'p. Ularni quyidagi mezonlar bo'yicha tasniflash mumkin (1.4-rasm):

- mehnat mazmuni bo'yicha;
- mehnat xususiyati bo'yicha;
- mehnat natijalari bo'yicha;

1.3-rasm. Mehnatning inson va jamiyatni rivojlantirishdagi roli¹⁸

• mehnatning ashyoviy unsurlaridan foydalanish va xodim ishtirokining darajasi bo'yicha;

• odamlarni mehnatga jalb etish usullari bo'yicha.

Mehnatning *iqtisodiy mazmuni* quyidagi xususiyatlarga egadir:

• ishlab chiqarish (shu jumladan, mehnat) funksiyasi qo'yayotgan talablarga nisbatan mehnat vositalari va predmetlarining

¹⁸ Рофе А.И. Экономика и социология труда: учебное пособие. – М.: КноРУС, 2010. – с.8.